

بازخورد دستاوردهای اخلاقی انقلاب اسلامی ایران در جوامع اسلامی با تاکید بر بیانیه گام دوم انقلاب

محمد جواد فلاح^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۰

چکیده: مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم دستاوردهای انقلاب اسلامی را مطرح کرده اند. آنچه بیش از همه در این بیانیه قابل تحلیل و بررسی است عنصر اخلاق و معنویت است. این تحلیل به دوگونه است. نخست ارزیابی اخلاقی وضعیت موجود انقلاب اسلامی تا ۴۰ سالگی است که ایشان ضمن توجه به ثمرات و دستاوردهای اخلاقی انقلاب به آسیب شناسی اخلاقی آن نیز پرداخته و رهنمودهایی را ارائه فرموده اند. دوم، توجه به وضعیت مطلوب و پیشروی انقلاب و نظام اسلامی است. در این مقاله با توجه به دستاوردهای چهل ساله انقلاب اسلامی و انعکاس آن در جهان اسلام با تاکید بر آموزه های اخلاقی « بیداری، استقامت، عدالت گستری و امید» تاثیرات آن بر شکل گیری محور مقاومت که نتیجه خودباوری ملت ها در برابر نظام سلطه است بررسی خواهد شد. بررسی ها نشان می دهد ظهور اخلاقی انقلاب در این دوران زمینه بازخوانی مجدد تمدن اصیل اسلامی و زنده شدن شعارها و اصول اخلاقی و در نهایت مواجهه آزاد منشانه و عزت مدارانه با استبداد و سطه گران را داشته و منجر به شکل گیری نقطه عطفی در تاریخ معاصر شده است.

واژگان اصلی: اخلاق و معنویت، بیانیه گام دوم، چهل ساله انقلاب اسلامی، دستاوردهای اخلاقی، جوامع اسلامی.

بیان مسئله

انقلاب از مهم‌ترین عناصر معرف تمدن‌ها و فرهنگ اخلاق است. انقلاب اسلامی ایران را می‌توان باشاخصه‌ها و مولفه‌های اخلاقی چون عدالت‌گستری، حق‌طلبی، دفاع از مظلوم، امیدبخشی و شناخت‌افزایی به جوامع، از دیگر انقلاب‌ها متمایز ساخت؛ البته نه اینکه دیگر انقلاب‌ها در موارد گفته شده آرمان‌هایی نداشته‌اند؛ بلکه نوع ایدئولوژی و مبانی فکری و اعتقادی که انقلاب اسلامی به پشتوانه آن شکل گرفت صورت و سیرت این آرمان‌ها و اهداف اخلاقی را نسبت به دیگر انقلاب‌ها متفاوت می‌کند؛ انقلاب اسلامی از یک سو سبب رویکرد به دین، رشد‌گرایش‌های معنوی و تضعیف اندیشه مادی‌گرایان شد و از سوی دیگر، الگوی مبارزاتی مردم تحت ستم در نقاط مختلف جهان گردید و به ملت‌های دریند جهان آموخت که چگونه خود را از زیر سلطه و نفوذ بیگانگان نجات دهند.

این چنین تاثیر دگرگون‌کننده‌ای از دید متفکران غربی پوشیده نمانده است. برژینسکی از نظریه‌پردازان آمریکایی می‌گوید: «تجدید حیات اسلام بنیادگرا در سراسر منطقه با سقوط شاه و تشنجات ناشی از ایران یک مخاطره مستمر برای منافع ما در منطقه‌ای که حیات جهان غرب کاملاً به آن وابسته است ایجاد کرده است بنیادگرایی اسلامی پدیده‌ای که به طور عمده در گزارش‌ها و بررسی‌ها اطلاعاتی ما به آن بی‌توجهی شده است امروزه آشکارا نظم و ثبات موجود را تهدید می‌کند» (داودی، ۱۳۶۸: ص ۷۰) از سوی الکساندر هیگ، وزیر دفاع سابق آمریکا اذعان می‌دارد: «به نظر من خطرناک‌تر و مهم‌تر از این مشکلات بین‌المللی عواقب گسترش بنیادگرایی اسلامی است که در ایران پا گرفته و اکنون عراق و رژیم‌های عرب میانه‌رو را در منطقه تهدید می‌کند، اگر این از کنترل خارج شود منافع ابرقدرت‌ها را به خطرناک‌ترین وجه به مخاطره خواهد انداخت.» (روزنامه اطلاعات، ۶۱/۱۲/۱)

در واقع بزرگ‌ترین دستاورد انقلاب، درس آزادی و آزاداندیشی برای مردم تحت سلطه در سراسر جهان بوده است. (ملکوئیان، ۱۳۸۴: ص ۲۱۳) این دستاوردهای اخلاقی در حوزه سیاسی و اجتماعی را

می توان به عنوان اهداف عالی انقلاب اسلامی یاد کرد. این اهداف متعالی در دیدگاه رهبران انقلاب منعکس شده است. برخی پژوهندگان برخی از این اهداف را از دیدگاه مقام معظم رهبری بررسی نموده اند: عدالت خواهی، تربیت و تزکیه انسان و در نتیجه جامعه سازی بر مبنای آن، تشکیل نظام توحیدی و تلاش برای دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی، دستیابی به حیات طیبه، برخورداری از رفاه، امنیت، دانش، عزت سیاسی، استقلال اقتصادی و رونق تجاری، حاکمیت اسلام و قرآن در زندگی بشر، تکریم انسان و نفی فقر و فساد و تبعیض و در نتیجه احساس خوشبختی و سعادت و باز گرداندن عزت اسلامی به مسلمانان از جمله اهدافی است که در کلام و اندیشه مقام معظم رهبری منعکس شده است. (شفیعی، ۱۳۸۵: شماره ۷، ص ۲۵)

آنچنان که مشهود است بسیاری از این اهداف مبتنی بر اصول اخلاقی است که می توان آن را از دستاوردهای انقلاب اسلامی در سطح جهانی دانست که مهمترین آنها عنصر آزادی و عزت نفس است؛ این آزادی و عدم سلطه پذیری ماهیتی اخلاقی دارد که برخاسته از یک روحیه و خصلت درونی است. بر اساس مبانی عالی انقلاب اسلامی چنین روحیه ای ریشه در اسلام ناب دارد. برخی پژوهندگان غربی انتقال چنین روحیه ای را از انقلاب اسلامی به سایر کشورها گزارش کرده اند؛ پروفیسور جیمز بل، محقق آمریکای در فصلنامه مسایل خارجی وزارت خارجه آمریکا در این خصوص می گوید: «موجی از هیجان توده‌ای، اسلام را فراگرفته است، از یوگسلاوی و مراکش تا اندونزی و مالزی و فیلیپین در شرق، این اسلام نوظهور که به لحاظ ایدئولوژیک منسجم است. در انقلاب ۱۹۷۹ ایران، در اشغال مسجد الحرام در مکه، ترور انور سادات در نوامبر ۱۹۸۱، در مقاومت لبنان و... انعکاس یافت. این نیروی توده‌ای که غالباً به عنوان اسلام بنیادگرا توصیف می‌شود از مرزهای جغرافیایی گذشته، ایدئولوژی سیاسی و رژیم‌های ملی را نیز فراگرفته است.» (همان) اما پرسش اساسی آن است که کدام عنصر محرک چنین ارمغان جهانی را به ویژه در ملت های

مسلمان و جهان اسلام به بار آورد و چنین رهاوردی را برای انقلابی نوپای اسلامی داشت؟ به دیگر بیان چگونه این انقلاب توانست در قلب و دل مظلومان اقصی نقاط جهان راه یابد؟

شاید بتوان پاسخ را در تاریخ صدر اسلام و نوع سلوک و شیوه رسولان الهی به ویژه پیامبر اکرم در تشکیل حکومت اسلامی دانست؛ جالب آنکه در آیه ۴ سوره قلم که پیامبر را به «خلق عظیم» ستایش نموده است برخی از مفسران از جمله علامه طباطبایی خلق عظیم پیامبر را اخلاق اجتماعی پیامبر معنا کرده اند (طباطبایی، ۱۹۷۳: ج ۱۹، ۳۶۹)^۱ و موید این معنا را می توان آیاتی دانست که به پیامبر گوشزد می کنند که اگر تو چنین اخلاقی نمی داشتی همگان از اطراف تو پراکنده می شدند. در آیه ۱۵۹ آل عمران در خطاب به پیامبر آمده است: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ * وَكَوْنْتَ فَرْطًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ». این آیه ضمن آنکه موید معنای «خلق عظیم» در بعد اجتماعی و سیاسی است نشان می دهد که نظام حکومتی اسلام، بر مبنای محبت و ارتباط تنگاتنگ با مردم است. این ویژگی که به عنوان پایه و مایه تشکیل حکومت اسلامی در زمان پیامبر اکرم است را می توان در انقلاب اسلامی ایران نیز جستجو نمود و تاثیر آن را بر کشورهای جهان به ویژه کشورهای مسلمان ملاحظه نمود؛ بر اساس چنین ویژگی اخلاقی، انقلاب اسلامی با همه مظلومان و حق طلبان پیوند خورد که تاثیرات آن از کشورهای منطقه تا آمریکای لاتین و آفریقا قابل پی گیری و رصد است. برای نمونه تاثیرات انقلاب در آمریکای لاتین در کتاب «فیدل کاسترو و مذهب» نوشته رهبر کوبا و کتاب «کلیسای شورشی» تألیف کامیلو ترجمه جواد یوسفیان قابل پی گیری و خوانش است.

^۱ برخی از مفسران دیگر نیز به چنین معنایی از آیه قائلند از جمله مرحوم طبرسی که آورده است: «وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ» استعظم - سبحانه - خلقه لفرط احتماله الممضات أي: موجبات من قومه و حسن مخالفتهم، و قيل: هو الخلق الذي أمره الله به في قوله «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» (الأعراف / ۱۹۹).

طبرسی، ۱۴۱۲: ج ۴، ۳۳۵)

درباب پیشینه علمی مسئله پیش روی این نوشته قابل ذکر است که دستاوردهای انقلاب اسلامی کتب و منابع بسیاری نگاشته شده است (محمدی؛ ۱۳۹۲؛ طاهری فرد و همکاران: ۱۳۹۶) از سویی برخی نیز به دیدگاه مقام معظم رهبری در باب دستاوردهای انقلاب اسلامی پرداخته اند (اباذری، ۱۳۸۸) و به ویژه به دستاوردهای چهل ساله انقلاب از دیدگاه امامین انقلاب قلم زده اند (موسسه فرزندان روح الله، ۱۳۹۷) و در منابعی نیز بخش عمده از مباحث ارائه شده به دستاوردهای اخلاقی انقلاب پرداخته است (کلانتری، ۱۳۸۹) ولی آنچه مسئله مقاله پیش رو را شکل داده آن است که انقلاب اسلامی در دوران چهل ساله اول شکل گیری خود چه ارمغان و دستاوردهای اخلاقی را به همراه داشته است و این دستاوردها چه تأثیرات تمدنی به ویژه در حوزه قلمرو اسلامی داشته است. این دستاوردها از این جهت حائز اهمیت است که می توان با بازخوانی آنها و میزان تأثیری که در ابعاد جهانی و منطقه گذاشته است، ضمن آسیب شناسی آن به راهبرد اخلاق جهت تحقق تمدن نوین اسلامی در گستره جهانی و سازوکار آن بیشتر اندیشید و از این منظر در بعد تمدنی گام شایسته برداشت. در این زمینه شاخص بیانیه گام دوم راهگشاست. در این مقاله با تبیین بیانیه گام دوم به ویژه دستاوردهای اخلاقی انقلاب اسلامی در چهل ساله اول و بررسی تأثیر آن در جوامع اسلامی پرداخته است. مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم به مولفه اخلاق به عنوان یکی از دستاوردهای انقلاب اشاره و از تأثیرات جهانی آن نیز سخن رانده اند. ایشان در تبیین وضعیت موجود اخلاقی انقلاب به نکات بسیار راهگشایی اشاره می کنند و در این ارزیابی چند ملاحظه اساسی را مد نظر دارند. از سویی به داشته های اخلاقی نظام اسلامی می پردازند و از دیگر سو به آسیب شناسی اخلاقی وضعیت موجود می پردازند و از منظر سوم به ثمرات و آثار اخلاقی انقلاب و نظام اسلام نیز توجه می دهند. ما ضمن تبیین جایگاه تمدن سازی اخلاق به برخی از مولفه های اخلاقی تأثیر گذار در جهان اسلام به عنوان دستاوردهای انقلاب اسلامی خواهیم پرداخت.

۱. جایگاه تمدن ساز اخلاق و معنویت

از مهم ترین عناصر تمدن ساز، عنصر اخلاق و معنویت است که شکل دهنده بعد فرهنگی و نرم افزاری تمدن هاست. اساسا هر تفکر تمدن سازی بدون داشتن یک رویکرد و ایده اخلاقی موثر نمی تواند به چنین نقشی نائل آید. انقلاب اسلامی ایران بر اساس منطق اخلاقی برخاسته از دین توانست زمینه های شکل گیری چنین انقلابی را در سطح جهان و منطقه رقم زند. این عنصری است که مقام معظم رهبری به آن اشاره و آن را زمینه شکل گیری تمدن نوین اسلامی میدانند. ایشان اخلاق را به عنوان یکی از دستاوردهای چهل ساله انقلاب اسلامی با شغفی خاص در بیانیه گام دوم متذکر می شوند:

« انقلاب پُرشکوه ملت ایران که بزرگ ترین و مردمی ترین انقلاب عصر جدید است، تنها انقلابی است که یک چله‌ی پُرافتخار را بدون خیانت به آرمانهایش پشت سر نهاده و در برابر همه‌ی وسوسه‌هایی که غیر قابل مقاومت به نظر میرسیدند، از کرامت خود و اصالت شعارهایش صیانت کرده و اینک وارد دوّمین مرحله‌ی خودسازی و جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی شده است.» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ص ۷)

آنچنان که ایشان با قید انحصار بیان کرده اند انقلاب اسلامی تنها انقلابی است که به آرمان هایش وفادار مانده است. عنصر وفاداری که فضیلتی اخلاقی است به عنوان یکی از ویژگی های پیش برنده انقلاب اسلامی بیان شده است و بر اساس فراز ذکر شده، عنصر کرامت، خودسازی، عدم خیانت به آرمان های نظام و مقاومت در برابر وسوسه ها عنصری اخلاقی هستند که ایشان به آنها اشاره می کنند و درود خویش را از اعماق دل نثار « این ملت؛ بر نسلی که آغاز کرد و ادامه داد» (همان) می نمایند. اما آنچه در فراز بالا نوید تاثیرات چنین انقلابی را در بعد جهانی و تمدنی نشان می دهد بهره گیری از ظرفیت اخلاقی مذکور در جامعه پردازی و تمدن سازی است. این تمدن سازی ادامه مسیری است که در چهل ساله اول انقلاب در اقصی نقاط جهان نمودش را می توان یافت. برخی از مهم ترین دستاوردهایی را که در بیانیه گام دوم منعکس شده مواردی چون: همت، اکمال و اتمام

تلاش (انقلاب)، صیانت و نگهداری، عدم خیانت، مقاومت در برابر وسوس، حفظ کرامت و اصالت، خودسازی، پابندی به امور اخلاقی فطری مثل « آزادی، اخلاق، معنویت، عدالت، استقلال، عزت، عقلانیت، برادری، روحیه اصلاح گری و پذیرش خطا، عدم انفعال و تردید، نقد پذیری، عدم فاصله از ارزش ها، عدم تحجر، پابندی به اصول، مرزبندی با رقیبان و دشمنان، قدرتمند در عین مهربان بودن، باگذشت در عین مظلومی، عدم افراطی گری، برخورداری از منطق اخلاقی در دفاع و جنگ، شجاعت و صراحت در برابر زورگویان، دفاع از مظلومان و مستضعفان، جوانمردی و مروت انقلابی، اقتدار، عبرت گیری، ایمان قدرتمند، تاب آوری در برابر خصومت و شقاوت و توطئه و خباثت، استواری و استقامت، مدیریت جهادی، عزت، اعتماد به نفس ملی بر اساس شعار «ما می توانیم» از جمله انبوه مباحث اخلاقی در بیانیه است. (همان، ۱۳۹۷)

محورهای ذکر شده هرکدام می تواند مسئله یک مقاله مستقل باشد ولی در این مجال با توجه به تأثیرات اخلاقی که انقلاب اسلامی در عرصه های جهانی داشته است پرداخته خواهد شد از بین مصادیق مختلف ما به ۴ عنصر بیداری، استقامت، عدالت گستری و امید خواهیم پرداخت که بیشترین نمود را در بیانیه گام دوم انقلاب نیز دارد.

۱. عنصر اخلاقی بیدارگری

از جمله تأثیراتی که انقلاب اسلامی در جهان و منطقه گذاشته است مسئله بیداری ملت های مسلمان و آزاده است که نظم نوین جهانی را با چالش مواجه ساخته و رویای دهکده جهانی با تفسیر لیبرال را دچار تردید نمود. آنچه قبل از انقلاب اسلامی با آن مواجه بودیم پدیده غفلت و رخوت امت ها به ویژه کشورهای اسلامی در برابر زورگویان بود. انقلاب اسلامی امت های آزاده را به خود آورد که از غفلت، بی تفاوتی و عافیت طلبی که منشاء همه رذیله های اخلاقی است فاصله گرفته و زمینه های بیداری را فراهم آورند. این بیداری هم در سطح جهان و هم در سطح منطقه صورت

گرفت. در زمانی که دین و معنویت در انزوا بود و لائیک و لیبرالیسم حاکمیت داشت و اسلام محدود به امور فردی بود و در مساجد زندانی شده بود بار دیگر ندای امتزاج دین و سیاست در میان اندیشمندان، مراکز علمی و تحقیقات و افکار و رفتار ملتها نمایان شد. شواهد این مسئله را می‌توان در دیدگاه‌های طرح شده از دیگران در باب انقلاب اسلامی ملاحظه نمود؛ به نوشته هفته‌نامه آلمانی اشپیگل، انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) حیات تازه‌ای به مسلمانان در سراسر جهان بخشید و اسلام مبارزترین مذهب دنیا با انرژی انقلاب خود ۱/۲ میلیارد مسلمان را برانگیخت و آنان را برای تشکیل حکومت الله در زمین به حرکت درآورد (سایت مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ به نقل از روزنامه جام جمهوری، ۷۱/۱/۴)

دکتر میشل جانسون در مقاله‌ای در نشریه «ژئوپولیتیکان استراتژیک» می‌نویسد: «جامعه مسلمین (پس از انقلاب ایران) از حالت ضعف و ناتوانی خود خارج شد و به یک قدرت تبدیل شد» (همان). بیداری سیاسی جهان اسلام را می‌توان در صحنه اعتراضات حق طلبانه و مسالمت آمیز، شکل‌گیری حرکت‌های اصلاح طلبانه، مبارزات انتخاباتی، گرایش‌های انتخاباتی، گرایش به ایجاد حزب، تشکل‌های سیاسی، هسته‌ها و جنبش‌های مقاومت در ابعاد مبارزات سیاسی و مسلحانه علیه آمریکا و صهیونیسم که در چند سال اخیر روند تصاعدی در بیشتر جهان به خود گرفته است، مشاهده کرد که الهام‌پذیری آنها از الگوهای سیاسی و مبارزاتی انقلاب اسلامی را می‌توان در گفتار و نوشتارهای آنها به مشاهده کرد.

این پیروزی، شوق و اشتیاق عجیبی در بین ملت‌های تحت ستم، نهضت‌های آزادی‌بخش و تمام‌آزادیخواهان جهان به وجود آورد و در بیداری، امید و اعتماد به نفس مسلمانان - بدون توجه به ملیت یا تعاملات سیاسی ملت‌ها - نقش بسزایی ایفا کرد. از اندونزی تا جوامع اسلامی در غرب، پیروزی انقلاب اسلامی در حکم پیروزی اسلام بود و توانایی اسلام را برای رهبران مردم سکوت

شده جهت مقابله با رژیم‌های فاسد و تحت سلطه‌ی خارجی آشکار نمود. شیخ عبدالعزیز عوده، رهبر معنوی جنبش جهاد اسلامی، می‌گوید: «انقلاب (امام) خمینی مهم‌ترین و جدیدترین تلاش در بیدار سازی اسلامی برای اتحاد ملت‌های مسلمان بود.» (کدیور، ۱۳۷۹: ص ۹۷-۹۸)

اگرچه از حدود یک قرن قبل، اندیشمندانی همچون سیدجمال‌الدین اسدآبادی و محمد عبده در جهان اسلام ظهور کرده و ندای بازگشت به اسلام و تقابل با فرهنگ غرب را سرمی‌دادند؛ اما پیروزی انقلاب اسلامی به همه مسلمانان به اثبات رساند که مساله بازگشت به اسلام تنها یک خیال و نظر نبوده، بلکه می‌تواند واقعیت داشته باشد. حتی می‌توان ادعا کرد که اولین و بزرگترین بازتاب پیروزی انقلاب اسلامی ناشی از شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی و تداوم اقتدار آن در مواجهه با بحران‌ها و توطئه‌های گوناگون و به خصوص در تقابل با دنیای قدرتمند غرب بود که روز به روز بر امید و اعتماد مسلمانان جهان افزوده و آنها را نسبت به بازگشت به عصر طلایی اسلام امیدوارتر کرد.

آرنولد توین‌بی در سال ۱۹۴۹م در کتاب تمدن در بوته آزمایش چنین تاثیر شگرفی را پیش‌بینی کرده بود که با پیروزی انقلاب اسلامی عینیت یافت یکی از پژوهشگران انقلاب اسلامی به نقل از می‌آورده است: «پان اسلامیسم خوابیده است، با این حال ما باید این امکان را در نظر داشته باشیم که اگر پرولتاریای جهان (مستضعفین) برضد سلطه غرب به شورش برخیزد و خواستار یک رهبری ضدغربی شود، این خفته بیدار خواهد شد.» (محمدی، ۱۳۸۳: ۱۲۶-۱۲۵)

این مسئله با انقلاب اسلامی ایران محقق شد و چنین بیداری فکری، روحی و فرهنگی را باید متأثر از انقلاب اسلامی ایران دانست.

در مقابل چنین پدیده مبارک اخلاقی که موجبات تبه و بیداری را فراهم کرد عنصر غفلت است که همواره می‌تواند مانع پویایی و شکل‌گیری تمدن اسلامی شود؛ آسیبی که همواره مورد گوشزد آموزه‌های دینی است و مقام معظم رهبری نیز در بیانیه به آن اشاره می‌کنند: «و بدانید که اگر بی‌توجهی به شعارهای انقلاب و

غفلت از جریان انقلابی در برهه‌هایی از تاریخ چهل ساله نمی‌بود - که متأسفانه بود و خسارت‌بار هم بود - بی‌شک دستاوردهای انقلاب از این بسی بیشتر و کشور در مسیر رسیدن به آرمانهای بزرگ بسی جلوتر بود و بسیاری از مشکلات کنونی وجود نداشت. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ص ۲۷)

۲. استواری و استقامت

یکی از ویژگی‌های اخلاقی که در سطح جهانی و به ویژه منطقه می‌توان آن را محصول انقلاب اسلامی دانست مسئله استواری، استقامت و مقاومت ملت هاست که می‌توان آن را به عنوان یک دستاورد اخلاقی یادکرد. استقامت در آیات قرآن در کنار ایمان مطرح شده و این همراهی ایمان و استقامت و گره خوردن ایمان به چنین ویژگی اخلاقی بی‌انگیز ارزشمندی این مسئله است. روحیه منفعلانه ملت‌ها در برابر سلطه همواره آسیب‌هایی را به منافع آنها وارد می‌آورد. از رهاورد انقلاب اسلامی این مسئله که می‌توان در برابر زورمندان مقاومت کرد و سر تعظیم فرود نیاورد به منصفی ظهور رسید و الگوی ملت‌های ستم‌دیده گردید. نمود و ظهور این مقاومت و پایداری را می‌توان در مردم ستم‌دیده فلسطین دید. «صلاح‌الدین زی‌محمد» مدیر اداره پژوهش‌های شبکه الجزیره قطر با تأکید بر اینکه انقلاب‌های اخیر در کشورهای عربی باید از انقلاب ایران الگو بگیرند معتقد است: «امام خمینی (ره) فرهنگ مقاومت و قیام مردمی را در جهان نهادینه کرد.» وی می‌افزاید: «امام خمینی (ره) این اندیشه را بنا نهاد که مردم می‌توانند در مقابل حکومت‌های دیکتاتوری به پا خیزند و به پیروزی برسند. (روزنامه رسالت، ۱۳۹۰) از دیگر کسانی که این مسئله را رهنمون ساخته «فتحی ابوالعزاد» دبیر جنبش فتح در لبنان به تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر انقلاب فلسطین اشاره کرده معتقد است: «انقلاب اسلامی ایران عمق انقلاب فلسطین است و ما به عنوان جنبش فتح روی دو اصل استمرار مقاومت و تأکید بر اصول فلسطینی حرکت و نسبت به ایفای چنین نقشی از جمهوری اسلامی ایران تشکر می‌کنیم. (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۹)

«عبدالله التریاقتی» رئیس جریان فجر مقاومت اسلامی لبنان گفت: «گرچه در تحولات اخیر در خاورمیانه و شمال آفریقا رهبری قدرتمند مانند حضرت امام خمینی (ره) دیده نمی‌شود اما نفس حضور گسترده مردم برگرفته از انقلاب اسلامی ایران است. (همان)

این دیدگاه‌ها بیانگر سطح تاثیر انقلاب اسلامی در کشورهای منطقه و جهان است، به ویژه اینکه انقلاب اسلامی به آنها آموخت که می‌توانند ضمن مقاومت در برابر محدودیت‌ها در برابر زیاده‌خواهی و تسلط بیگانگان و قدرت‌های استکباری نیز مقاومت کنند. برخی مانند نیکی کدی در کتاب «ایران مدرن: ریشه‌ها و دلایل انقلاب» به پیشرفت‌های مختلف ایران در زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی، بهداشتی، علمی و... بعد از پیروزی انقلاب اسلامی اشاره می‌کند. (نیکی کدی، ۱۳۸۵: ص ۱۶۰؛

Nikki, 2003) وی معتقد است «خلاقیت و توان مبارزه‌جویانه اثبات‌شده مردم ایران سبب این امیدواری است که آنان قادر خواهند بود بدون هرگونه مداخله خارجی تغییرات مطلوب خود را به عمل آورند.» (نیکی کدی، پیشین، ص ۱۷۳). این جایگاه مقاومت مدارنه مردم ایران که در بستر

انقلاب اسلامی شکل گرفت نمونه‌ای موفق و عینی شد برای کشورهای منطقه و سطح استقامت در برابر استکبار از جمهوری اسلامی فراتر گردید. به گفته عبدول سوفی، ملت ایران با مقاومت در برابر استبداد داخلی و خارجی، در مسیر توسعه قرار گرفتند. وی در کتاب *Science and*

Innovations in Iran تاکید می‌کند که ایران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و طی دهه‌های اخیر، «به رغم موانع عمده خارجی در مسیر توسعه کشور، از طریق تحولات صنعتی نیز پیشرفت‌های زیادی کرده و بسیج منابع دولتی ایران برای توسعه علم و فناوری موفق بوده است.» (Abdo, 2013: 1)

Chapter 1) آبراهامیان نیز در کتاب ایران مدرن بعد از سال ۱۹۲۱ (Ansari, 2003) به تاثیر مقاومت مردم ایران در پیشرفت ملی اذعان کرده معتقد است ایران بعد از پیروزی انقلاب در زمینه‌های مختلف دارای رشد کمی و کیفی بوده است. این چنین رشد و پیشرفتی قطعاً در گرو

استقامت مردم ایران است که می‌توان انعکاسش را در منطقه و جهان یافت. استقامت مردم سوریه، لبنان، عراق و از همه مهم تر فلسطین و حتی کشورهای امریکای لاتین مثل ونزوئلا نتیجه تاثیر انقلاب اسلامی است که معادلات جهانی را دستخوش تغییر کرده است.

۳. عدالت خواهی

مهم ترین مفهوم اخلاقی که می‌توان آن را به انقلاب اسلامی گره زد و از تاثیر جهانی آن سخن گفت عدالت خواهی است که در متن انقلاب زمینه گرایش مردم به انقلاب و شکل گیری آن را رقم زد. جمهوری اسلامی از آغاز تشکیل بر اجرای عدالت در حوزه‌های داخلی و نیز حوزه خارجی تاکید داشته و این مهم در اصل دوم قانون اساسی با بیان اعتقاد به عدل مورد تاکید واقع شده است. لیکن در اصول دیگری نیز آنگاه که سیاست خارجی مطرح می‌شود، نفی سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری را ملاک قرار داده، سعادت تمام انسان‌ها را در نظر گرفته و بر حکومت حق و عدل به عنوان خواست مشروع مردمان مختلف تاکید می‌ورزد و به همین دلیل دفاع از حقوق مستضعفان را یکی از پایه‌های سیاست خارجی خود می‌داند.^۱

این مفهوم با مفاهیم دیگری چون ظلم ستیزی، دفاع از مظلوم و مفاهیم اخلاقی دیگر گره خورده است. در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی آنگونه که مقام معظم رهبری فرموده اند هم رهاورد انقلاب مسئله عدالت است و هم در گام‌های پیش روی انقلاب از آن یاد شده است. برخی پژوهندگان به شکل ویژه به جایگاه عدالت در بیانیه گام دوم انقلاب پرداخته اند و ابعاد مختلف آن را بررسی کرده اند (امینی، ۱۳۹۷) ولی آنچه مقصود ما در این قسمت است تاثیر جهانی این عدالت خواهی به ویژه

۱. اصل یکصد و پنجاه و دوم: سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بر اساس نفی هرگونه سلطه‌جویی و سلطه‌پذیری، حفظ استقلال همه‌جانبه و تمامیت ارضی کشور، دفاع از حقوق همه مسلمانان و عدم تعهد در برابر قدرت‌های سلطه‌گر و روابط صلح‌آمیز متقابل با دولت‌های غیرمحراب استوار است.

در جهان اسلام است. چیزی که همراه با بیداری اسلامی کشورهای اسلامی مانند مصر محقق گردید و اگر به انحراف کشیده نشده بود تأثیرات شگرفی بر منطقه و جهان می گذاشت. البته تأثیر این عدالت خواهی را می توان در کشورهای مختلف اسلامی، منطقه و جهان یافت. ازسویی می توان تأثیر این عدالت خواهی را در عرصه های جهانی و بین المللی نیز یافت.

در بیانیه گام دوم آمده است: «مدیران جوان، کارگزاران جوان، اندیشمندان جوان، فعالان جوان، در همه ی میدانهای سیاسی و اقتصادی و فرهنگی و بین المللی و نیز در عرصه های دین و اخلاق و معنویت و عدالت، باید شانه های خود را به زیر بار مسئولیت دهند، از تجربه ها و عبرتهای گذشته بهره گیرند، نگاه انقلابی و روحیه ی انقلابی و عمل جهادی را به کار بندند و ایران عزیز را الگوی کامل نظام پیشرفته ی اسلامی بسازند» (حسینی خامنه ای، همان: ص ۲۹)

بر اساس خطاب مقام معظم رهبری همگان باید مسئولانه به عدالت و مفاهیمی که انقلاب برای ان شکل گرفته پای بند باشند؛ از سویی در توصیه های هفت گانه یکی از محوری ترین توصیه های ایشان مسئله عدالت است. لذا در میان توصیه های هفت گانه کلیدی رهبری به جوانان در بیانیه گام دوم، چهارمین محور اختصاص به «عدالت و مبارزه با فساد» دارد. مبتنی بر این بند ایشان این دو مقوله را لازم و ملزوم یکدیگر می دانند. بر اساس دیدگاه ایشان: «فساد اقتصادی و اخلاقی و سیاسی، توده ی چرکین کشورها و نظامها و اگر در بدنه ی حکومتها عارض شود، زلزله ی ویرانگر و ضربه زننده به مشروعیت آنها است؛ و این برای نظامی چون جمهوری اسلامی که نیازمند مشروعیتی فراتر از مشروعیت های مرسوم و مبنائی تر از مقبولیت اجتماعی است، بسیار جدی تر و بنیانی تر از دیگر نظامها است.» (حسینی خامنه ای، ۱۳۹۷: ص ۴۱)

معظم له یادآوری می کنند که: «عدالت در صدر هدف های اولیه ی همه ی بعثتهای الهی است و در جمهوری اسلامی نیز دارای همان شأن و جایگاه است؛ این، کلمه ای مقدس در همه ی زمانها و

سرزمین‌ها است و به صورت کامل، جز در حکومت حضرت ولی عصر (ارواح‌نفاذ) میسر نخواهد شد ولی به صورت نسبی، همه جا و همه وقت ممکن و فریضه‌ای بر عهده‌ی همه بویژه حاکمان و قدرتمندان است. جمهوری اسلامی ایران در این راه گام‌های بلندی برداشته است» (همان، ۴۲)

ایشان مسئله عدالت خواهی را به صراحت برای جوانان و دانشجویان متذکر می شوند: «مسأله‌ی عدالت خواهی را که من با شما و جوانان مطرح می‌کنم، به معنای این نیست که با غیر جوانان مطرح نکرده‌ام. قبل از این نامه‌ای که دو، سه سال پیش به یک تشکل دانش‌جویی نوشتم، مسأله‌ی عدالت خواهی را ده‌ها بار با مسئولانی که وظیفه‌ی اجرایی دارند، مطرح کرده‌ام ... اما همه‌ی این حرکت‌ها برای ماندگاری و عمق‌یابی، پشتوانه می‌خواهد که آن پشتوانه، مطالبه و خواست، شما هستید.» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۲: سخنرانی در جمع تشکل‌ها، ۸۲/۸/۱۵)

گفتمان عدالت خواهی با ورود به دهه‌ی چهارم انقلاب اسلامی در سطح کلان تحت عنوان «گفتمان عدالت و پیشرفت» به گفتمان و خواست اصلی رهبر انقلاب به عنوان گفتمان آینده ساز کشور - مطرح شد و باز هم «دانشگاه و جنبش دانش‌جویی» محمل و میزبان مطالبه‌ی رهبر انقلاب گردید. پیام نوروزی رهبر انقلاب در فروردین ۸۷ و پیام ایشان به مجلس هشتم به مناسبت آغاز به کار هشتمین دوره‌ی مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۷/۳/۷) سرآغاز گفتمان «پیشرفت و عدالت» که هم‌چون گفتمان عدالت خواهی در آغاز دهه‌ی ۸۰، جنبش دانش‌جویی مهم‌ترین نقطه‌ی امید ایشان برای تثبیت این گفتمان بود. (خانی، ۱۳۹۳)

آنچه در انقلاب اسلامی تلاش بر تحقق آن بود عدالت و مبارزه با فساد و ظلم است که به ویژه در کشورهای اسلامی و منطقه و حتی جهان تاثرات بسزایی داشته است. این مسئله در نگاه مقام معظم

رهبری نیز اشاره و به چنین عدالت خواهی از سوی کشورهای مسلمان و الگو بودن جمهوری اسلامی در این زمینه پای می فشارند.^۱

جدای از تأییراتی که این عدالت خواهی بر کشورهای مسلمان و منطقه مثل فلسطین و عراق و یمن و عربستان و مصر و بحرین گذاشت دامنه این عدالت خواهی به کشورهای آمریکای جنوبی و قاره آفریقا هم کشیده شد. انقلاب اسلامی، کشورهای آفریقایی را نیز تحت تأثیر قرار داد. نلسون ماندلا رهبر کنگره ملی آفریقا و اولین رئیس جمهوری آفریقای جنوبی پس از رهایی از آپارتاید، در جریان سفر به ایران اظهار داشت: «انقلاب اسلامی ایران تحت رهبری امام خمینی امیدهای فراوانی را برای قیام مردم آفریقای جنوبی در مبارزه با بی عدالتی به همراه داشته است و بدون تردید تاریخ هرگز نقش ایران اسلامی را فراموش نخواهد کرد». (روزنامه جمهوری اسلامی: ۱۳۷۱).

از جمله نکاتی که ایشان بدان اهتمام دارند تذکر به این مسئله است که افراد و مدیران به وضع موجود راضی باشند. لذا در مواردی به این نکته تذکر می دهند رضایت به وضع موجود ناشی از دون همتی و سستی است و همت والا از فضایل نیک اخلاقی است که مورد توجه ایشان است به عنوان نمونه در بیانیه گام دوم در بحث عدالت اجتماعی در عین تذکر به این مسئله دستاوردهای قابل توجه نظام در این امر را متذکر می شوند: «نارضایتی این حقیر از کارکرد عدالت در کشور به دلیل آنکه این ارزش والا باید گوهر بی همتا بر تارک نظام جمهوری اسلامی باشد و هنوز نیست، نباید به این معنی گرفته شود که برای استقرار عدالت کار انجام نگرفته است.» (حسینی خامنه ای، همان)

^۱ . بیانات رهبر معظم انقلاب در مراسم بیست و نهمین سالگرد رحلت امام خمینی (ره): «یکی دیگر از نقاط قوت ما، مساله عدالتخواهی بین المللی جمهوری اسلامی است؛ این برای جمهوری اسلامی آبرو است. اینکه جمهوری اسلامی طرفدار ملت های مظلوم باشد، آبرو است؛ اینکه طرفدار ملت فلسطین باشد، یک آبرو است. جمهوری اسلامی نیروی مقاومت در مقابل رژیم صهیونیستی را در منطقه تقویت کرده است. دشمنانی را، عوامل مزاحم و مضر را - به نام داعش و جبهه..النصره و امثال اینها- در عراق و در سوریه درست کردند؛ جمهوری اسلامی از نیروی مقاومت در این منطقه حمایت کرد؛ این عدالتخواهی است، این دفاع از ملت فلسطین است، این دفاع از استقلال کشورهای منطقه است، دفاع از تمامیت ارضی کشورهاست. این نقطه قوت است.»

در این باب در ادامه مطلب ایشان اینگونه افزوده اند: «البته عدالت مورد انتظار در جمهوری اسلامی که مایل است پیرو حکومت علوی شناخته شود، بسی برتر از اینها است و چشم امید برای اجرای آن به شما جوانها است.» (حسینی، خامنه ای، همان: ص ۲۲)

این آرمان مقام معظم رهبری نشان می دهد در گام دوم انقلاب نیز گسترش و توسعه عدالت گستری مورد اهتمام ایشان است و از این جهت می توان مسئله صدور انقلاب اسلامی و به ویژه آرمان های اخلاقی آن را به عنوان اهداف اساسی انقلاب اسلامی دانست.

۴. امیدبخشی

آنچه در بیانیه گام دوم به عنوان دستاورد و مهم ترین عنصر اخلاقی مورد توجه قرار گرفته امید به آینده و تذکر به روحیه امیدواری است. در بیانیه گام دوم ارزش گذاری به امید به عنوان یکی از مهم ترین عناصر پیش برنده اهداف نظام اسلامی و انقلاب مورد اهتمام قرار گرفته است. در این ارزشگذاری ایشان قبل از بیان گام های اساسی در بیانیه آورده اند «اما پیش از همه چیز، نخستین توصیه ی من امید و نگاه خوش بینانه به آینده است.» (حسینی خامنه ای: همان) در این عبارت تعبیر «پیش از همه چیز» گویای تقدم رتبی و ارزشی این ویژگی روحی و اخلاقی است که به عنوان یک عنصر معرفتی باید سرلوحه افکار و اندیشه های عاشقان و خادمان انقلاب باشد. می توان برای چنین تقدم رتبی راهکارهایی برای افراد و سازمان های انقلابی پیشنهاد نمود که مجال این مقاله نیست.

عنصر دیگری که همراه با نگاه ارزشگذاری در این عبارت به چشم می خورد قید «نگاه خوش بینانه» به آینده است که به عنوان یک عنصر معرفتی به عنوان یک قید توضیحی در کنار امید مطرح شده است. در این عبارت نگاه خوش بینانه مورد توصیه ایشان واقع شده است که توصیه به بینش و تصویر سازی معرفت درست از آینده خود و کشور است. اما روی دیگر این ارزش گذاری نگاه سلبی و

فقدان عنصر امید است که ایشان نبود آن را گوشزد می کنند. «بدون این کلید اساسی همه‌ی قفلها، هیچ گامی نمیتوان برداشت.» (همان، ص ۳۲)

تعبیر «کلید اساسی همه قفلها» به عنوان یک بار ارزشی اهمیت و ارزش کلیدی و اساسی عنصر امید را گوشزد ساخته و افراد را متوجه شاه کلید گشایش در امور و پیشبرد اهداف انقلاب می نمایند. از طرفی با تبیین سلبی و فقدان این کلید اساسی که با عبارت «هیچ گامی نمی توان برداشت» ویژگی ارزشی امید به عنوان موتور محرک جوامع و بویژه انقلاب اسلامی و تمدن اسلامی را مطرح می کنند. در اصل ما با دو نگاه ایجابی و سلبی در نگاه مقام رهبری مواجهیم. در نگاه ایجابی ویژگی های ارزشی امید مطرح شده و در نگاه سلبی فقدان و نبود این عنصر اساسی و تاثیرات آن به جهت بار ارزشی مورد تذکر معرفتی قرار گرفته است.

اما نکته مهم تاثیر چنین امید آفرینی بر کشورهای مسلمان و مظلومان جهان است که می توان از آن به عنوان یکی از مهم ترین دستاوردهای انقلاب اسلامی از آن یاد کرد. این امید آفرینی بسیاری از ملت های مظلوم را برای حرکت های انقلابی و احقاق حقوقشان آماده ساخت و به آنها شعار ما می توانیم را آموخت. این مسئله امید بخشی به مستضعفان جهان و بویژه کشورهای اسلامی در بند را برخی صاحب نظران مورد توجه قرار داده اند.

«صالح عوض» نویسنده عرب در کتاب انتفاضه آورده است: «جهان عرب از ۱۹۶۷ تا سال ۱۹۸۲ (شکل گیری انتفاضه) راههای گوناگون فلسطینی و دولتهای عربی را آزموده و شکست طرحهای سیاسی را به چشم دیده بودند و دریافته بودند که این شعارها زینت خود را از دست داده‌اند و دیگر امیدی به نابودی اسرائیل و یا کم‌رنگ شدن حاکمیت آن نبود ولی پس از انقلاب اسلامی متوجه شدند خداوند سرنوشت هیچ کسی را تغییر نمی‌دهد بلکه خود آنها باید اقدام کنند... جنبش جدید مردم فلسطین یا انتفاضه صرف نظر از عوامل متعدد شکل‌گیری آن بدون هیچ وابستگی یا سازماندهی

قبل از جریانهای سیاسی وابسته به دولت‌های عربی با الهام از انقلاب اسلامی و توسط مسلمانان فلسطین شکل گرفت. (ملکوتیان، ۱۳۷۰: ص ۳۱۳)

در بیانیه گام دوم آسیب شناسی امید نیز مطرح شده است و گرفتاری جوامع در دام خوشبینی و غرور فریبنده نیز مورد توجه ایشان قرار گرفته است. لذا ایشان امید مطرح شده را امید واقع بینانه می دانند. امید واقع بینانه عنصر اخلاقی مهمی است که می تواند به عنوان فضیلتی پیش برنده در اصلاح گری و بهبود اوضاع بسیار کارگشاست از طرفی ناامیدی و یاس بزرگترین رذیله و در معارف دینی ما گناهی نابخشودنی است از این جهت در بیانیه گام دوم به جهاتی مورد توجه قرار گرفته و به عنوان یکی از ظرفیت های مهم بیانیه گام دوم قلمداد می شود از این جهت مقام معظم رهبری در بیانیه آورده اند:

«اینجانب همواره از امید کاذب و فریبنده دوری جسته‌ام، اما خود و همه را از نومی‌دی بیجا و ترس کاذب نیز برحذر داشته‌ام و برحذر میدارم. در طول این چهل سال -و اکنون مانند همیشه- سیاست تبلیغی و رسانه‌ای دشمن و فعال‌ترین برنامه‌های آن، مایوس‌سازی مردم و حتی مسئولان و مدیران ما از آینده است.» (حسینی خامنه‌ای، همان، ص ۳۲)

این مسئله در کشورهای منطقه و جهان اسلام نیز مورد توجه قرار گرفته و کشورهای محور مقاومت نیز آن را سرلوحه فعالیت های خود قرار داده اند. تاریخ انقلاب ها و بیداری اسلامی نشان داده که غرور و غفلت مهم ترین عنصر فریب دهنده است که افراد را دچار امید واهی نموده و از واقعیت ها دور می سازد. انقلاب در کشورهایی مثل لیبی، مصر و یمن به علل مختلفی دچار انحراف یا شکست شد که شاید یکی از مهم ترین آنها را بتوان امیدواری کاذب و بدون پشتوانه حقیقی دانست. شاید توفیقات کشورهایی مثل لبنان، یمن و حتی فلسطین مبتنی بر امیدواری واقع بینانه است که توانسته اند اهداف خویش را سامان دهند.

رهاورد انقلاب اسلامی صرفاً به شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی ختم نشد و گستره آن تا سر تا سرجهان تاثیر گذار شد. بررسی علل تاثیرگذاری انقلاب اسلامی در جهان و به ویژه جهان اسلام و کشورهای منطقه ابعاد مختلف عقیدتی، جامعه‌شناختی، روانشناختی و دیگر ابعاد دارد. یکی از مهم ترین ابعاد و علل تاثیرگذاری انقلاب در سطح جهان و منطقه بویژه جهان اسلام را می‌توان بعد و عامل اخلاقی دانست که هم در شکل‌گیری انقلاب و هم توسعه و اثر بخشی آن در سطح جهانی می‌توان از آن گفتگو کرد. عناصر اخلاقی چون عزت نفس، بردباری و تاب‌آوری، عدالت‌گستری و امید بخشی را می‌توان از مهم ترین نموده‌های تاثیرگذاری انقلاب در جهان اسلام دانست که انعکاس آن را می‌توان در شکل‌گیری محورهای مقاومت در سرتاسر جهان یافت. امروزه هر جا پرچمی به عنوان حق‌طلبی و مبارزه با امپریالیسم غرب و به ویژه زیاده‌خواهی‌های بلوک غرب درعالم افزاشته شده است نام انقلاب اسلامی ایران در میان است. بررسی تاثیرات انقلاب اسلامی به ویژه تاثیرات اخلاقی که محور آن را می‌توان استقامت و رزای ملت‌ها و کشورهای مسلمان دانست در چهل ساله اول انقلاب انعکاس دهنده اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی است که برگرفته از مبانی فکری و عقیدتی اسلام است و درسیره و سخن و روش معصومان به ویژه پیامبر اسلام می‌توان آن را رصد نمود.

نتیجه آنکه یکی از ظرفیت‌های مهمی که می‌تواند منجر به ترویج و صدور انقلاب اسلامی شود ظرفیت اخلاقی است که در گام دوم انقلاب نیز فراخور تجربه حاصله از ۴۰ ساله اول انقلاب می‌تواند مبتنی بر روش‌های بهبود یافته سامان یابد. عوامل و آرمان‌های اخلاقی انقلاب اسلامی شعارهایی جهانی است که منطبق با فطرت‌های پاک انسانی می‌تواند زمینه ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی و روحیه امیدواری ملت‌های ستم‌دیده را بسط و گسترش دهد و به عنوان الگوی عینی و

عملی بتواند زمینه شکل‌گیری حکومت جهانی امام عصر که مبتنی بر دو عنصر عقلانیت و اخلاق است را فراهم کند.

کتابنامه

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- اباذری، عبدالرحیم، ۱۳۸۸، عصر شکوفایی: مقایسه قبل و بعد از انقلاب اسلامی در بیانات مقام معظم رهبری، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸
- توینبی، آرنولد ج.، ۱۳۵۳، تمدن در بوته آزمایش، ترجمه ابوطالب صارمی. نشر: تهران،
- خبرگزاری مهر، مصاحبه با میهمانان خارجی بیست و دومین مراسم سالگرد رحلت امام خمینی (ره). ۱۳۹۰
- خبرگزاری مهر، ویژه‌نامه نام همیشه جاودان، گفتگو با دل‌دادگان امام خمینی (ره) در بیست و دومین سال رحلت. ۹۹/۳/۲۳
- داوودی، محسن، ۱۳۶۸، ستیز غرب با آنچه بنیادگرایی اسلامی می‌نامد، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی،
- دستاوردشناسی چهل سالگی انقلاب مبتنی بر اندیشه امامین انقلاب اسلامی، معاونت فرهنگی و اجتماعی سازمان بسیج مستضعفین با مشارکت موسسه فرهنگی هنری فرزندان روح الله، ۱۳۹۷
- روزنامه رسالت، عاشقان روح‌الله (ره) چه می‌گویند؟، مصاحبه با میهمانان بیست و دومین سالگرد رحلت حضرت امام خمینی (ره) ۹۰/۳/۲۳
- شفیعی احمد، ۱۳۸۵، انقلاب اسلامی از منظر رهبر معظم انقلاب اسلامی، : حصون ۱۳۸۵ شماره ۷ - طباطبایی، محمدحسین، ۱۹۷۳ق، المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰ جلد، مؤسسه‌الاعلمی للمطبوعات - لبنان - بیروت.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۲ ه.ق. تفسیر جوامع الجامع، ۴ جلد، حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت - ایران - قم.
- علی‌طاهری فرد، دکتر روح‌الله مهدوی، امین حصاری و علی‌عرب‌صالحی؛ ۱۳۹۶، بازخوانی پرونده ایجابی عملکرد انقلاب اسلامی ۰ عملکرد اقتصادی از سال ۵۷ تا ۹۵، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق.

- قرائتی، محسن، ۱۳۸۳ ش، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم)
- کدیور، جمیله، ۱۳۷۹، رویارویی انقلاب اسلامی و آمریکا، تهران، اطلاعات.
- کلانتری، ابراهیم، ۱۳۸۹، درآمد: مروری بر کارنامه سی ساله نظام جمهوری اسلامی ایران، تهران، موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- محمدمی منوچهر، ستاوردهای کلان انقلاب اسلامی در سطوح ملی، منطقه‌ای، جهانی و تاریخی، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲
- ملکوتیان، مصطفی وهمکاران، ۱۳۸۴، انقلاب اسلامی و چرایی و چگونگی رخداد آن، قم نشر معارف.
- نیکی کدی، نتایج انقلاب ایران، ترجمه‌ی مهدی حقیقت‌خواه، انتشارات ققنوس، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۵.

- Nikki R. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, 2003.

- Abdol S. Soofi and Sepehr Ghazinoory, *Science and Innovations in Iran: Development, Progress, and Challenges*, Palgrave Macmillan, 2013, Chapter 1.

- Ali M. Ansari, *Modern Iran Since 1921: The Pahlavis and After*, Longman, 2003.

سایت‌ها:

- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی):

<https://khamenei.ir>

- سایت مرکز اسناد انقلاب اسلامی <https://www.irdc.ir>